DOMSTOLENS DOM
14. december 1993 *

I sag C-110/91,

angående en anmodning, som Arbeitsgericht Bonn i medfør af EØF-traktatens artikel 177 har indgivet til Domstolen for i den for nævnte ret verserende sag,

Michael Moroni

mod

Collo GmbH,

at opnå en præjudiciel afgørelse vedrørende fortolkningen af EØF-traktatens artikel 119, Rådets direktiv 86/378/EØF af 24. juli 1986 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder inden for de erhvervstilknyttede sociale sikringsordninger (EFT L 225, s. 40) samt begrænsningen af de tidsmæssige virkninger af Domstolens dom af 17. maj 1990 (sag C-262/88, Barber, Sml. I, s. 1889),

har

DOMSTOLEN

sammensat af præsidenten, O. Due, afdelingsformændene G. F. Mancini, J. C. Moitinho de Almeida og M. Diez de Velasco samt dommerne C. N. Kakouris, R. Joliet, F. A. Schockweiler, G. C. Rodríguez Iglesias, M. Zuleeg, P. J. G. Kapteyn og J. L. Murray,

generaladvokat: W. Van Gerven
justitssekretær: assisterende justitssekretær H. von Holstein og ekspeditionssekretær D. Louterman-Hubeau,

* Processprog: tysk

efter at der er indgivet skriftlige indlæg af:

— Michael Moroni ved advokat M. Hohlfeld, Bonn

— Collo GmbH ved Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände

— den tyske regering ved Ministerialrat E. Röder, Forbundsøkonomiministeriet, som befuldmægtiget

— den nederlandske regering ved secretaris-generaal B. R. Bot, Udenrigsministeriet, som befuldmægtiget

— Det Forenede Kongerige ved R. Caudwell, Treasury Solicitor's Department, som befuldmægtiget, og Barrister S. Richards

— Irland ved Chief State Solicitor L. J. Dockery, som befuldmægtiget

— Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber ved K. Banks og B. Jansen, Kommissionens Juridiske Tjeneste, som befuldmægtigede,

på grundlag af retsmøderapporten,

efter at den tyske regering, den nederlandske regering ved adjunct-juridisch adviseurs J. W. de Zwaan og T. Heukels, Udenrigsministeriet, som befuldmægtigede, Det Forenede Kongerige ved Attorney General Sir Nicholas Lyell, QC, Barristers S. Richards og N. Paines samt J. E. Collins, Treasury Solicitor's Department, som befuldmægtiget, Irland ved J. Cooke, SC, og A. O'Caoimh, BL, og Kommissionen har afgivet mundtlige indlæg i retsmødet den 26. januar 1993,

og efter at generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse den 28. april 1993,

afsagt følgende

Dom

1 Ved kendelse af 14. februar 1991 indgået til Domstolen den 11. april 1991 har Arbeitsgericht Bonn i medfør af EØF-traktatens artikel 177 forelagt tre præjudicielle spørgsmål vedrørende fortolkningen af traktatens artikel 119, Rådets direktiv 86/378/EØF af 24. juli 1986 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder inden for de erhvervstilknyttede sociale sikringsordninger (EFT L 225, s. 40, herefter benævnt »direktiv 86/378«) samt Domstolens dom af 17. maj 1990 (sag C-262/88, Barber, Sml. I, s. 1889, herefter benævnt »Barber-dommen«) for så vidt angår begrænsningen af de tidsmæssige virkninger af dommen.

2 Spørgsmålene er blevet rejst under en sag anlagt af Michael Moroni mod Collo GmbH (herefter benævnt »Collo«) om betingelserne for ydelse af en firmapension.

3 Michael Moroni, som er født i 1948, var fra 1968 til 1983 ansat hos Collo og som følge heraf tilsluttet virksomhedens erhvervstilknyttede pensionsordning. Ifølge denne ordning, som supplerer den lovbestemte ordning, har mandlige arbejdstagere først krav på firmapension, når de fylder 65 år, mens kvindelige arbejdstagere kan modtage pension, allerede når de fylder 60 år, i begge tilfælde på betingelse af, at de på dette tidspunkt har arbejdet i virksomheden i mindst ti år.

4 I medfør af Gesetz zur Verbesserung der betrieblichen Altersversorgung (lov om forbedring af den erhvervstilknyttede alderspension, herefter benævnt »BetrAVG«) bevarer en arbejdstager, som forlader virksomheden inden pensionsalderens indtræden, den ret til pension, han har erhvervet i den periode, hvor han har været ansat i virksomheden. Pensionsretten kan derefter — alt efter, om der er tale om en mand eller en kvinde — gøres gældende, når den pågældende fylder 65 eller 60 år. Pensionen beregnes i så fald ved, at den pension, den pågældende ville have haft ret til ved den normale pensionsalders indtræden, nedsættes, idet den korrigeres med en koefficient, der svarer til forholdet mellem ansættelsesforholdets faktiske varighed og den varighed, det teoretisk kunne have haft. Som følge af den lavere pensionsalder er nedsættelsen mindre for kvindernes vedkommende end for deres mandlige kollegers.

5 For Arbeitsgericht Bonn gjorde Michael Moroni under henvisning til traktatens artikel 119 gældende, at han ligesom kvinder i samme situation havde krav på at modtage firmapension fra sit fyldte 60. år, og at hans pension derfor kun burde nedsættes i forhold til antallet af år mellem hans fratræden og det tidspunkt, hvor han fyldte 60 år.

6 Collo gjorde gældende, at artikel 119 ikke fandt anvendelse i det foreliggende tilfælde, og henviste til støtte herfor til direktiv 86/378, hvoraf det dels følger, at den ændring, som skal finde sted senest den 1. januar 1993, af bestemmelser i erhvervstilknyttede sikringsordninger, der er i modstrid med ligebehandlingsprincippet, ikke nødvendigvis skal have tilbagevirkende gyldighed (artikel 8), dels at medlemsstaterne kan udsætte gennemførelsen af ligebehandlingsprincippet for så vidt angår fastsættelsen af pensionsalderen for ydelse af alders- og arbejdsophørspensioner enten indtil den dato, på hvilken ligebehandlingen gennemføres i de lovbestemte ordninger, eller senest indtil ligebehandlingen indføres ved et direktiv (artikel 9). Under alle omstændigheder skulle der efter selskabets opfattelse tages hensyn til begrænsningen af de tidsmæssige virkninger af Barber-dommen.

7 På denne baggrund besluttede Arbeitsgericht Bonn at udsætte sagen og forelægge Domstolen følgende præjudicielle spørgsmål:

»1) Er en erhvervstilknyttet pensionsordning — i form af pensionstilsagn, der direkte kan gøres gældende af arbejdstagerne — hvorefter en mandlig arbejdstager har ret til pension fra sit fyldte 65. år, men en kvindelig arbejdstager allerede fra sit fyldte 60. år, allerede på nuværende tidspunkt i strid med EØF-traktatens artikel 119, også når henses til direktiv 86/378/EØF?

2) Såfremt det første spørgsmål besvares bekræftende, vil en sådan tilsidesættelse da allerede nu have de retsvirkninger, som ifølge direktiv 86/378/EØF først synes at skulle indtræde i 1993? Kan en af en sådan pensionsordning omfattet mandlig arbejdstager gøre krav på pension allerede fra sit fyldte 60. år, og skal pensionen i så fald udbetales med det fulde beløb, selv om pensionskravet gøres gældende før det ifølge tilsagnet gældende tidspunkt?

3) Har en eventuel tilsidesættelse af EØF-traktatens artikel 119 — også når henses til direktiv 86/378/EØF — stadig ingen retsvirkninger på nuværende tidspunkt

a) når arbejdstageren, efter at have erhvervet ret til opsat pension, er fratrådt eller fratræder før pensionsalderens indtræden, men inden meddelelsen af direktiv 86/378/EØF, inden afsigelsen af Domstolens dom af 17. maj 1990 (sag C-262/88, Barber mod Guardian Royal Exchange Assurance Group) eller inden den i artikel 8, stk. 1, i direktiv 86/378/EØF angivne skæringsdag, den 1. januar 1993?

eller kun

b) hvis den tidligere arbejdstager allerede modtog erhvervstilknyttet pension på en af de nævnte, alternative skæringsdatoer

eller kun

c) for så vidt som krav på erhvervstilknyttet pension allerede var opfyldt inden en af de alternative skæringsdatoer, således at der stadig kan rejses krav om en forhøjelse med hensyn til fremtidige pensionskrav

eller

d) tilkommer det i den foreliggende sammenhæng den nationale ret at træffe afgørelse om det spørgsmål om de tidsmæssige virkninger af EØF-traktatens artikel 119, der er rejst i forbindelse med de ovenfor anførte alternativer?«

8 Hvad nærmere angår hovedsagens faktiske omstændigheder, retsforhandlingernes forløb samt de skriftlige indlæg, der er indgivet til Domstolen, henvises til retsmøderapporten. Disse omstændigheder omtales derfor kun i det følgende i det omfang, det er nødvendigt for forståelsen af Domstolens argumentation.

Det første spørgsmål

9 Med det første spørgsmål ønsker den forelæggende ret oplyst, om traktatens artikel 119 er til hinder for, at en mandlig arbejdstager inden for rammerne af en supplerende erhvervstilknyttet pensionsordning først kan gøre krav på firmapension i en højere alder end en kvindelig arbejdstager i samme situation, fordi pensionsalderen er forskellig for de to køn.

10 I den forbindelse bemærkes, at Domstolen allerede i Barber-dommen (præmis 32) har udtalt, at artikel 119 forbyder enhver form for lønmæssig forskelsbehandling af mænd og kvinder, uanset hvilken ordning der giver anledning til forskelsbehandlingen, navnlig fastsættelse af forskellige aldersbetingelser for de to køn for så vidt angår erhvervstilknyttede pensioner, der udbetales i henhold til en »contracted-out«-ordning, selv om forskellen i pensionsalder for mænd og kvinder svarer til den forskel, der gælder efter den nationale lovbestemte ordning.

11 Domstolen nåede frem til dette resultat, efter at den i samme dom havde fastslået, at erhvervstilknyttede pensioner er omfattet af begrebet løn i traktatens artikel 119, stk. 2, som ifølge fast praksis omfatter samtlige ydelser, aktuelle eller fremtidige, som arbejdstageren som følge af arbejdsforholdet modtager fra arbejdsgiveren, eventuelt indirekte, i penge eller i naturalier, idet den omstændighed, at visse ydelser udbetales efter arbejdsforholdets ophør, ikke udelukker, at de kan have karakter af løn i den i artiklen anførte betydning (jf. navnlig præmis 12).

12 Det er rigtigt — som den nationale ret har anført — at de faktiske omstændigheder, der lå til grund for Barber-dommen, vedrørte en erhvervstilknyttet pensions-

ordning, som var »contracted-out« i henhold til britisk ret, og ikke en supplerende erhvervstilknyttet ordning som den, der er tale om i forbindelse med hovedsagen.

13 Imidlertid bemærkes, at Domstolen baserede sin afgørelse om, at pensioner, der udbetales i henhold til sådanne ordninger, er omfattet af artikel 119's anvendelsesområde, på de samme kriterier, som den i sin tidligere praksis havde lagt til grund for at sondre mellem lovbestemte sociale sikringsordninger og erhvervstilknyttede pensionsordninger.

14 I dommen af 25. maj 1971 (sag 80/70, Defrenne, Sml. 1971, s. 109, org. ref.: Rec. s. 445, præmis 7 og 8) udtalte Domstolen, at begrebet løn ikke kunne omfatte de socialsikringsordninger eller -ydelser, navnlig alderspension, som direkte er reguleret ved lov, således at der ikke foreligger nogen overenskomst inden for den pågældende virksomhed eller erhvervsgren, og som obligatorisk finder anvendelse på almindelige grupper af arbejdstagere. De pågældende ordninger sikrer nemlig arbejdstageren ydelser fra et lovmæssigt system, der finansieres af arbejdstagere, arbejdsgivere og eventuelt det offentlige i et omfang, som i mindre grad følger af ansættelsesforholdet mellem arbejdsgiver og arbejdstager end af socialpolitiske overvejelser.

15 I dommen af 13. maj 1986 (sag 170/84, Bilka-Kaufhaus, Sml. s. 1607), som netop vedrørte en tysk erhvervstilknyttet pensionsordning, fastslog Domstolen, at selv om ordningen var vedtaget i overensstemmelse med de bestemmelser, der var fastsat i den nationale lovgivning, var den et resultat af en overenskomst mellem arbejdsgiveren og repræsentanterne for de ansatte, den supplerede den lovbestemte sociale sikringsordning, og den var ikke finansieret af det offentlige. En ordning med disse kendetegn falder derfor ind under traktatens artikel 119's anvendelsesområde.

16 Det bemærkes endvidere, at der i Barber-dommen for første gang blev taget stilling til spørgsmålet om, hvorledes en ulige behandling, der beror på, at pensionsalderen er forskellig for de to køn, skal bedømmes efter artikel 119. Det står imidlertid fast, at en sådan differentiering ikke specielt er karakteristisk for erhvervstilknyttede pensionsordninger, der er »contracted-out«; tværtimod genfindes den også i andre former for erhvervstilknyttede pensionsordninger og har samme diskriminerende virkninger.

17 Heraf følger, at rækkevidden af de i Barber-dommen opstillede principper ikke kan anses for at være begrænset til erhvervstilknyttede pensionsordninger, der er »contracted-out«, men at disse principper også gælder for supplerende ordninger som den i hovedsagen omhandlede.

18 Den tyske regering har anført, at en mandlig arbejdstager efter den lovbestemte alderdomsforsikringsordning, der er gældende i Tyskland, kan gøre krav på udbetaling af sin lovbestemte alderspension før tiden, dvs. allerede når han fylder 60 år. I så fald har han ifølge BetrAVG krav på samtidig at få udbetalt sin erhvervstilknyttede pension. Disse bestemmelser er udtryk for den snævre og direkte sammenhæng mellem den lovbestemte ordning og den erhvervstilknyttede ordning.

19 Dette argument kan ikke tiltrædes. For det første kan en i en national bestemmelse fastsat forpligtelse til at udbetale den erhvervstilknyttede pension samtidig med den lovbestemte pension ikke have til følge, at den erhvervstilknyttede ordning udelukkes fra anvendelsesområdet for traktatens artikel 119. For det andet må det konstateres, at den påberåbte nationale bestemmelse ikke har nogen indvirkning på den diskriminerende karakter af den omtvistede nedsættelse af pensionen, som udelukkende er en følge af de ved overenskomst fastsatte regler for den omhandlede erhvervstilknyttede ordning, hvorefter pensionsalderen er forskellig for mandlige og kvindelige arbejdstagere.

20 Det første præjudicielle spørgsmål må derfor besvares med, at traktatens artikel 119 — som det fremgår af Barber-dommen — er til hinder for, at en mandlig arbejdstager inden for rammerne af en supplerende erhvervstilknyttet pensionsordning først kan gøre krav på firmapension i en højere alder end en kvindelig arbejdstager i samme situation, fordi pensionsalderen er forskellig for de to køn.

Det andet spørgsmål

21 Med det andet spørgsmål ønsker den forelæggende ret oplyst, om artikel 8, stk. 1, i direktiv 86/378 ikke er til hinder for, at det inden den 1. januar 1993 — som er det tidspunkt, hvor medlemsstaterne i medfør af bestemmelsen skal have truffet alle de nødvendige foranstaltninger til at efterkomme direktivet — tillægges

retsvirkninger, at det er i strid med artikel 119 at fastsætte en pensionsalder for ydelse af firmapensioner, der er forskellig for de to køn.

22 Kernen i dette spørgsmål er forholdet mellem traktatens artikel 119 og direktiv 86/378.

23 I den forbindelse er det tilstrækkeligt at bemærke, at artikel 119 ifølge Domstolens faste praksis finder direkte anvendelse på alle former for forskelsbehandling, som kan konstateres allerede ved hjælp af de i artiklen opstillede kriterier, samme arbejde og lige løn, uden at der fra Fællesskabets eller medlemsstaternes side skal træffes nærmere foranstaltninger til fastlæggelse af disse kriterier, for at de kan anvendes (jf. navnlig Barber-dommen, præmis 37).

24 Da det på grundlag af bestanddelene af den løn, der er tale om, og de i artikel 119 opstillede kriterier umiddelbart kan fastslås, at fastsættelse af en pensionsalder for ydelse af firmapensioner, der er forskellig for de to køn, fører til forskelsbehandling, er der ingen grund til at rejse spørgsmålet om retsvirkningerne af direktiv 86/378. Bestemmelserne i direktivet kan nemlig under ingen omstændigheder begrænse rækkevidden af bestemmelserne i artikel 119.

25 Heraf følger, at den arbejdstager, som udsættes for forskelsbehandling som følge af, at der fastsættes en pensionsalder, der er forskellig for de to køn — medmindre andet følger af besvarelsen af det tredje præjudicielle spørgsmål — kan gøre krav på udbetaling af firmapensionen i samme alder som en kvindelig arbejdstager i samme situation, idet enhver nedsættelse af pensionen i tilfælde af fratræden før tiden skal beregnes i forhold til denne alder.

26 Det andet præjudicielle spørgsmål må derfor besvares med, at medmindre andet følger af besvarelsen af det tredje præjudicielle spørgsmål, er direktiv 86/378 ikke til hinder for, at der direkte og umiddelbart støttes ret på artikel 119 for de nationale domstole.

Det tredje spørgsmål

27 Med det tredje spørgsmål anmoder den forelæggende ret i det væsentlige Domstolen om at udtale sig om den nøjagtige rækkevidde af begrænsningen af de tidsmæssige virkninger af Barber-dommen.

28 Som Domstolen allerede har udtalt i dommen af 6. oktober 1993 (sag C-109/91, Ten Oever, Sml. I, s. 4879), er det i denne forbindelse tilstrækkeligt at gøre opmærksom på, at der blev truffet afgørelse om denne begrænsning i forbindelse med ydelser (specielt pensioner) i henhold til private erhvervstilknyttede ordninger, som er blevet henført under begrebet løn i traktatens artikel 119's forstand.

29 Ved afgørelsen herom blev der taget hensyn til, at særlige forhold gør sig gældende med hensyn til denne form for løn, idet der er en tidsmæssig forskydning mellem erhvervelsen af retten til pension, som sker gradvis i løbet af hele arbejdstagerens beskæftigelsesforløb, og den faktiske udbetaling af ydelsen, som opsættes indtil opnåelsen af en bestemt alder.

30 Domstolen tog ligeledes hensyn til de særlige mekanismer i forbindelse med finansieringen af erhvervstilknyttede pensioner og dermed til den beregningsmæssige forbindelse, der i hvert enkelt tilfælde består mellem de periodiske bidrag og de beløb, der skal udbetales engang i fremtiden.

31 Under hensyntagen til begrundelsen for begrænsningen af de tidsmæssige virkninger af Barber-dommen, som er anført i dommens præmis 44, bør det præciseres, at ligebehandligen med hensyn til erhvervstilknyttede pensioner kun kan påberåbes for så vidt angår ydelser, der vedrører beskæftigelsesperioder efter domsafsigelsen den 17. maj 1990, medmindre arbejdstagerne eller disses ydelsesberettigede pårørende forinden har anlagt sag eller rejst en tilsvarende administrativ klage i henhold til den nationale lovgivning, der finder anvendelse.

32 Med hensyn til den i det tredje spørgsmål, punkt d), rejste problemstilling bemærkes, at det udelukkende tilkommer Domstolen undtagelsesvis at begrænse de pågældendes mulighed for at påberåbe sig den fortolkning, Domstolen anlægger af en fællesskabsretlig bestemmelse, når den afgør et præjudicielt spørgsmål.

33 Det tredje præjudicielle spørgsmål må derfor besvares med, at i kraft af Barberdommen kan den direkte virkning af traktatens artikel 119 kun påberåbes til støtte for krav om ligebehandling med hensyn til erhvervstilknyttede pensioner for så vidt angår ydelser, der vedrører beskæftigelsesperioder efter den 17. maj 1990, medmindre arbejdstagerne eller disses ydelsesberettigede pårørende — som anført i dommen — forinden har anlagt sag eller rejst en tilsvarende administrativ klage i henhold til den nationale lovgivning, der finder anvendelse.

Sagens omkostninger

34 De udgifter, der er afholdt af den tyske og den nederlandske regering, af Irland, Det Forenede Kongerige og Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber, som har afgivet indlæg for Domstolen, kan ikke erstattes. Da sagens behandling i forhold til hovedsagens parter udgør et led i den sag, der verserer for den nationale ret, tilkommer det denne at træffe afgørelse om sagens omkostninger.

På grundlag af disse præmisser

kender

DOMSTOLEN

vedrørende de spørgsmål, der er forelagt af Arbeitsgericht Bonn ved kendelse af 14. februar 1991, for ret:

1) Som det fremgår af dommen af 17. maj 1990 i sag C-262/88, Barber, er EØF-traktatens artikel 119 til hinder for, at en mandlig arbejdstager inden for rammerne af en supplerende erhvervstilknyttet pensionsordning først kan gøre krav på firmapension i en højere alder end en kvindelig arbejdstager i samme situation, fordi pensionsalderen er forskellig for de to køn.

2) Medmindre andet følger af besvarelsen af det tredje præjudicielle spørgsmål, er Rådets direktiv 86/378/EØF af 24. juli 1986 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder inden for de erhvervstilknyttede sociale sikringsordninger ikke til hinder for, at der direkte og umiddelbart støttes ret på traktatens artikel 119 for de nationale domstole.

3) I kraft af Barber-dommen af 17. maj 1990 kan den direkte virkning af traktatens artikel 119 kun påberåbes til støtte for krav om ligebehandling med hensyn til erhvervstilknyttede pensioner for så vidt angår ydelser, der vedrører beskæftigelsesperioder efter den 17. maj 1990, medmindre arbejdstagerne eller disses ydelsesberettigede pårørende — som anført i dommen — forinden har anlagt sag eller rejst en tilsvarende administrativ klage i henhold til den nationale lovgivning, der finder anvendelse.

Due Mancini Moitinho de Almeida Diez de Velasco

Kakouris Joliet Schockweiler

Rodríguez Iglesias Zuleeg Kapteyn Murray

Afsagt i offentligt retsmøde i Luxembourg den 14. december 1993.

J.-G. Giraud

Justitssekretær

O. Due

Præsident